

**Изследвания в чест на 80-годишнината
на професор Ивайло Знеполски**

ПРЕПОДРЕЖДАНЕТО НА ОБЩЕСТВОТО

Страници от социалната история
на комунизма в България

**Институт за изследване
на близкото минало**

1000 София, ул. Юрий Венелин № 24, вх. Б, ет. 2
тел./факс +359 2 989 17 84; 988 82 73
e-mail: minaloto@gmail.com
www. minaloto.org

Управителен съвет на института:

Ивайло Знеполски (председател)

Димитър Паница

Боряна Димитрова

Експертен съвет:

Цветан Тодоров

Иван Еленков

Георги Господинов

Даниела Колева

Даниел Вачков

Михаил Груев

Момчил Методиев

Ивайло Знеполски

Мартин Иванов

Изследвания в чест на 80-годишнината
на професор Ивайло Знеполски

ПРЕПОДРЕЖДАНЕТО НА ОБЩЕСТВОТО

Страници
от социалната история
на комунизма
в България

Институт за изследване на близкото минало

**AMERICA FOR
BULGARIA
FOUNDATION**

Книгата е изградена с любезното съдействие
на Фондация „Америка за България“.

- © Михаил Груев, предговор
- © Даниел Вачков, Даниела Колева, Иван Еленков, Мартин Иванов,
Михаил Груев, Момчил Методиев, Петя Кабакчиева, Петя Славова,
Пламен Дойнов, Райна Гаврилова, автори
- © Веселин Праматаров, корица
- © Институт за изследване на близкото минало, София, 2021

ISBN: 978-954-28-3701-5

ПРЕПОДРЕЖДАНЕТО НА ОБЩЕСТВОТО

Страници от социалната история на комунизма в България

Предговор – <i>Михаил Груев</i>	7

Първа част ПРОЦЕСИ В СОЦИАЛНИТЕ ГРУПИ

1. <i>Райна Гаврилова</i> „Опитомяването“ на селото: селяните и потреблението по време на комунизма	23
2. <i>Даниел Вачков</i> Работното място на индустриалния работник	97
3. <i>Даниела Колева</i> От „дъртата реакция“ до „активните борци“: идеологически конструкти и социални сценарии на старостта.....	123

Втора част СУБГРУПИ: МАРГИНАЛИЗИРАНЕ, ИЗКЛЮЧВАНЕ, ПРЕСЛЕДВАНЕ

4. <i>Мартин Иванов</i> „Бивши хора“: към унищожението на една „класа“	161
5. <i>Момчил Методиев</i> „Изменникът на родината“: социална значимост на измяната и бягствата през границата	241

6. *Михаил Груев*
Две маргинални групи в „обществото на равенството“:
социално конструиране и стигматизиране 299

Трета част
СТАТУТЪТ НА СВОБОДНИТЕ ПРОФЕСИИ

7. *Петя Славова*
Архитекти, адвокати и комунистически режим в България:
сравнителна социална история на професионалната
(не)автономия 349
8. *Пламен Дойнов*
Създаването на новия нрб писател: механизми и модели..... 425

Четвърта част
ВСЕКИДНЕВИЕ И СЪПРОТИВА

9. *Иван Еленков*
За природата на всекидневните неща
през епохата на социализма, за институционалната
им организация и управление..... 501
10. *П. Кабакчиева*
Съпротивляващият се човек – всекидневието
срещу комунистическия режим..... 537

КЪМ СОЦИАЛНАТА ИСТОРИЯ НА КОМУНИЗМА

Рухването на комунизма изправи българската историческа наука пред сериозни изпитания. Не ставаше въпрос само за преосмисляне на миогледните нагласи и обвързаностите със старата система, но и за овладяването на един нов-стар обект на изследване и нуждата от придобиването на нови изследователски инструменти за това. Заварената историография на комунистическия период притежаваше характеристиките на иконография, налагаща въображаема реалност върху историческата фактология. Новата история на българския комунизъм трябваше да започне от празно място, а това предполагаше необходимост историческата наука да се еманципира от властващата доскоро идеология и произлизащият от нея исторически материализъм. Това беше процес, протичащ различно при всеки отделен историк, но общо взето, колебанията в понятията при назоваването на обекта и до днес остава символният вододел за степента на критическата преоценка на периода.

При това положение не беше чудно, че първоначално историята на периода беше представена главно в политическите дискурси и новосъздадените свободни медии. Именно чрез тях стотици хиляди български граждани научиха факти, които до този момент бяха абсолютно апокрифни – за мащабите на „червения терор“ в първите седмици след преврата от 9 септември 1944 г., за затворите и лагерната система, за милиционерския произвол и методите за надзираването на обществото в годините на „реалния социализъм“, за престъпленията по време на „възродителния процес“ и т. н. Това бяха емоционални и често разтърсващи журналистически публикации и документални филми, които отговаряха на обществената потребност от отговор на въпросите в какво общество сме живели до този момент и какво отношение да заемем към него.

Този процес на акумулиране на нова фактология беше изключително полезен и стимулиращ за историците. По-късно той мащабно бе подхранен от това, което бе наречено „архивна революция“ – тоест получаването на достъп до засекретените архиви на режима, касаещи функционирането на висшите партийни и държавни органи, както и на различните подразделения на репресивния апарат на режима, включително и отварянето на личните досиета. Така закономерно новата историография на комунистическия период по необходимост също

се разгърна като политическа и събитийна. Появиха се множество изследвания върху политическата природа на комунистическия режим, структурите на властта, репресивния апарат, концентрационните лагери, икономическата история и финансовата система... Критичният прочит на периода способства за създаването на нова научна среда. Даже онези изследователи, които останаха организационно или емоционално свързани с бившата комунистическа партия, трябваше да приемат съществуването на тези факти и волю или неволю да ги включат в своите интерпретации. За известен период от време дори беше постигнат своеобразен консенсус вътре в средите на историческата колегия, основан на приемането на фактологията, но не и на нейната интерпретация. Разбира се, оттогава мина доста време, натрупани бяха стотици изследвания по съвременна българска история. Практически по почти всеки основен проблем от този период бяха написани обемни книги, десетки студии и статии. Но достъпната планина от документи от само себе си подсказваше, че старият позитивистки начин на правене на история вече не е достатъчен, за да се придвижи напред познанието. С други думи, историческата колегия беше изправена пред необходимостта от критично преосмисляне на собствената си роля, на методологическия си инструментариум.

Все пак трябва да отбележим, че традиционализмът и позитивистичната нагласа на заварената историография в този начален период изигра известна положителна роля и помогна за скрупульозната инвентаризация на изсочилата от кулисите на бившата власт фактология. От тази гледна точка можем да приемем, че това беше необходим и полезен период, стига да не изведе на един път, в който лавината от нови и нови документи, вместо до допълнително осветляване, довежда до разпадане на картината. Беше дошъл моментът, в който разширяването на полето трябваше да бъде съчетано с проникването в дълбочина. През първото десетилетие на XXI в. историческите изследвания на комунизма бяха обогатени от нови жанрове и методи, които на Запад вече се бяха сериозно утвърдили още от 60-те – 70-те години на XX век. Става дума за устната история, микроисторията, автобиографизма, интелектуалната история, историята на половете и възрастите и т. н. Все повече ставаше ясно, че режимът и обществото не са тъждествени, че режимът не е погълнал обществото и че вътре в утробата му присъстват индивиди със своя воля и разум, със свои жизнени проекти и собствена съдба. Това очерта границите на позитивистката история, без да я направи ненужна

или невалидна. Просто пред българската историография се появяваха и нови задачи, които разширяваха и обогатяваха нейното присъствие в обществото и ѝ отреждаха водеща роля в хуманитарните и социалните науки.

Самото развитие на интересите на историците подсказваше пътя. Познанието за комунистическия период не можеше да се задълбочава без да се изследват социалната структура на режима, социалните групи и процеси. Но това изискваше по-специална подготовка, съзнателни и постоянни усилия за овладяване на нови методи и подходи, запознаване с практиките във водещите европейски и световни историографии, които впрочем се намират на свой ред в процес на постоянна дискусия и обновяване. Не беше достатъчно да се придържаме към някой дошъл отвън пример, тъй като теоретичните постулати на социалната история не са един път и завинаги дадени, те се определят и променят в зависимост от конкретната историческа ситуация и от самите историци, от техните нагласи и подходи. Има навик да се позоваваме на примера на „Анали“, но ситуацията във Франция и Западна Европа през 30-те години на миналия век е коренно различна от ситуацията в България от последните десетилетия на XX в. Кризата на 30-те години и латентната гражданска война поставят приоритетно пред социалната история интереса към големите социални групи и взаимодействието между тях. Проектът на „Анали“ от определена гледна точка може да бъде разглеждан като либерален вариант на марксистката парадигма. Докато обществото в комунистическа България след 70-те години е относително хомогенизирано и макар официално да се говори за наличието на три класи, по-същество разлика между тях не съществува, що се отнася до съзнание, собственост и средства за производство. Нещо повече, те вече не притежават собствено класово съзнание и отношенията между тях изцяло минават през посредничествата на партията. Така класическите социални класи са сведени до професионални и съсловни групи и подгрупи, съществуващи до голяма степен обособено, в една система, доминирана от властовия център, който регулира отношенията. Това обяснява и характера на пораздащата се социална история на комунизма – ориентирана към малките групи или различни социални практики на нивото на всекидневието. Появиха се изследвания върху борбата със социално значими епидемични заболявания, върху детството, етническите политики на режима, историята на женските движения и т. н. Тъй като не малка част от авторите, които работиха и продължават да

работят по тези проблеми, преподават в Благоевградския университет, там би могло да се говори дори за опит за конструирането на локална историческа школа за социално-антропологични изследвания.

В извършващата се опипом промяна българската историография нямаше традиция, на която да се опре. Ако малко условно приемем, че съществува комунистическа социална историография, тя се изчерпва с няколко насърчавани от режима изследвания, посветени на борбите на работническата класа в предвоенна България, на свързаните с нелегалната комунистическа партия женски движения или с процесите на миграция, съпътстващи ранната комунистическа индустриализация. Тези трудове, обогатени от идеята за класова борба или от пропагандния патос на „новия живот“, представляваха по-скоро пречка, която трябваше да се преодолее, отколкото опора в изследването. Опората дойде по-скоро откъм и бе свързана с отварянето на науката към нови контакти, свободно изследване и включване в европейския научен дебат. Влияние върху работата и формирането на отделни историци оказаха различни направления в съвременната историография, като се започне с авторите от „Анали“ и Фернан Бродел и се стигне до Франсоа Фюре, Пол Рикъор, Пиер Нора, Джовани Леви, Райнхарт Козелек... Точно по това време и Институтът за изследване на близкото минало се оформи като своеобразен център за развитие на социалната история на комунизма. Началото бе поставено от първата по рода си цялостна „История на Народна република България“ (2009). Този мащабен колективен труд носи показателното подзаглавие „Режимът и обществото“ и се опитва да учлени, макар и не винаги достатъчно органично, в обща картина подходите на събитийната, политическата и социалната история на периода. През следващите години Институтът осъществи интензивна изследователска работа, довела до публикуването на поредица от книги, засягащи съществени аспекти на социалната история: комунистическата колективизация и промяната на социалния статут на българския селянин; кризата на вярата в контекста на взаимоотношенията между православната църква и комунистическата държава; дирижираната икономика и нерегламентирания опити за стопанска инициатива на държавния мениджмънт; връзката между технологичната изостаналост на индустрията и ситуацията на работниците; анализ на комунистическия вариант на консумативно общество; развитието на международния и вътрешния туризъм и отражението му върху масовите социални нагласи; отношението на комунистическата държава

към синдикалната дейност и социалната символика на строителните работници и учителите...¹

Едва ли има възможност да се изброят всички изследователски усилия и всички публикации в тази сфера, винаги има опасност да се пропусне нещо. Но и изброеното до тук е достатъчно, за да се направи някаква предварителна равносметка. Съвременното състояние на българската историография още не позволява една обща социална история на комунистическия период. Сега за сега изследователското поле представлява своеобразна постоянно разширяваща се мозайка от проблемни полета, жанрове и поджанрове, допълнително усложнена от стихийното нахлуване на нови дисциплинарни подходи. Свидетели сме на активното въвеждане на гледната точка на индивида и на групите в историческите изследвания, не само като обекти на контрол и манипулации, но и като активни агенти на социална промяна.

Тази поредна смяна на изследователската парадигма, без да е свършена предишната работа, има последствия, подлежащи на различни тълкувания. Едни гледат на тях като на отнемане от историците на монопола на познанието за миналото, други обаче виждат белези за появяването на нов тип историци, неподвластни на дисциплинарния догматизъм и отворени към по-смели теоретични реконструкции. Ако трябва да обобщим – комунистическият период постепенно се беше превърнал в обширно изследователско поле, в което можеше да се влезе през различни входове. Само по себе си това предполагаше използване на емпиричните

¹ Виж: Груев, Михаил. *Преорани слогове. Колективизация и социална промяна в българския северозапад 40-те и 50-те години*. София: ИИБМ/Сиела, 2009; Методиев, Момчил. *Между вярата и компромиса. Българската православна църква и комунистическата държава*. София: ИИБМ/Сиела, 2010; Славова, Петя. *Георги Найденов и Тексим-Имекстраком. Концесионерска икономика и стопанска автономия през социализма*. София: ИИБМ/Сиела, 2017; Вачков, Даниел. *Аварии и катастрофи. Хроника на социалистическата индустриализация*, София: ИИБМ/Сиела, 2018; Еленков, Иван. *Орбити на комунистическото всекидневие. Политики и последици на организационния обхват на масите*, София: ИИБМ/Сиела, 2018; Димитров, Мартин К. *Политическата логика на социалистическото потребление*, София: ИИБМ/Сиела, 2018; Иванова, Мая. *Туризм под надзор. „Балкантурист“ – начало на международния и масовия туризм в България*, София: ИИБМ/Сиела, 2018; Кабакчиева, Петя, Бояджиева, Пепка. *(Не) възможният синдикализъм. Строители и учители през комунизма*, София: ИИБМ/Сиела, 2018. Поредицата „Минало несвършено“ е издавана съвместно от ИИБМ и СИЕЛА.

резултати от различни научни дисциплини, взаимодействие и допълване на теоретични модели и изследователски методи. На този фон се отвори и още една предстояща задача пред изследователите на социалната история на комунизма. През 60-те години Фернан Бродел с въвеждането на термина *longue durée*, отправя предизвикателство към верните последователи на „Анали“. Според него обществото може да бъде разбрано само посредством учленяването на три модуса на времето. Първият е неподвижното време на географията, на хората и на средата; вторият е свързан с промените в дълбочина, които се извършват в протяжността на времето; третият е свързан с краткото време на политиката. Това означава, че ние не можем да разберем напълно българския комунизъм (разположен в краткото време на политиката), без да изследваме има ли нещо в неговите характеристики и прояви свързано с видими и невидими нишки, с неподвижното време на географията, с предхождащите го периоди на продължителното чуждо господство, на Възраждането и на младия български капитализъм. Впрочем, по същия начин няма да можем да разберем пълноценно и проблемите на младата ни либерална демокрация, без да изследваме свързващите я нишки с предхождащите я времеви периоди, в това число и с периода на комунизма.

Установяването и осъзнаването на разликата между факт, структура и конюнктура стои в основата на модерното социално-историческо изследване. За да бъде то резултатно обаче, необходимо е да отговори на още поне две условия. Първото от тях е достатъчно детайлното и релефно познаване на историческия контекст, без което аналитичният структурализъм би останал само интелектуално упражнение. Накратко казано, става дума за широко използвания в историческата антропология метод на „плътното описание“, формулиран от Клифърд Гийрц. Той именно дава възможност за вникването в детайлите, в носещите елементи на структурите на всекидневието и като цяло – в дълбочината на социалните процеси. И третото условие, на което едно социално-историческо съчинение би трябвало да отговаря, е то да бъде написано на добър стил. Според нидерландския философ на историята Франк Анкерсмит, добрият историк преди всичко би следвало да бъде и добър стилист. С това той настоява за търсене на въздействащо послание и завръщане на науката към изкуството на текста. Радостно е да констатираме, че текстовете в настоящата книга до голяма степен отговарят на тези критерии. Те са дело на автори, спечелили си име в нашата историография и навлизащи в една спокойна зрялост, изразяваща се в съчетаването на задълбочено-

то и отговорно изследване с открояването на впечатляващи детайли и емоционално въвличащ разказ.

„Преподреждането на обществото“ е книга, осъществена в рамките на един по-широк проект, инициран и ръководен от проф. Ивайло Знеполски, озаглавен „Преосмисляне на комунистическото минало“, и е осъществен от постоянни сътрудници на Института за изследване на близкото минало, автори на вече цитираните книги, а и на много други. Този внушителен по обем том в общи линии остава в рамките на вече очертан характер на социалната история на комунизма, силно приплъзващ се към социокултурната история, наред с амбиция за известно подреждане на мозайката чрез структуриране на изследователското поле. Не на последно място трябва да отбележим и методологическото и стилово единство на отделните раздели. Само по себе си това не е лесна задача, тъй като става дума за десет различни автори и за различни обекти. Без съмнение, по-голямата част от текстовете в тома се намират в своеобразен диалог помежду си, но има и такива, посветени на по-частни случаи, на виртуално конструирани от режима или външно конструирани групи, чието място в мозайката от случаи и казуси не е очевидно. Макар авторите да са се опитали да обхванат основните социални групи в комунистическа България, предлаганият том не би следвало да се възприема като цялостна социална история на този период, подобна на тези на Ханс-Улрих Велер, например, посветени на Кайзерова Германия или на Третия райх. Надеждата все пак е, че подобно съчинение предстои да се появи в българската историография и предлаганият том представлява нова стъпка в тази посока, а отделните части на труда могат да се разглеждат като своеобразни тухли в този бъдещ градеж.

Първият раздел на книгата е посветен на основните социални групи в комунистическото общество. Известно е, че официалната терминология на режима борави с понятието „класи“. Те са представени сами по себе си, без влизането им във взаимодействие, и това отразява особеностите на самото общество. Такъв статут се признава единствено на работническата класа, селячеството и „народната интелигенция“ (последната скрита по-късно зад неясното понятие „служещи“). Споменатите класи, дефинирани като „неантагонистични“, са разглеждани от марксистко-ленинската теория като преходни форми към лелеяното безкласово общество. Внимателното вглеждане в социалния ред обаче ще установи, че става дума за много по-сложно и многопластово уст-

роено общество, в което има голяма разлика между реалността и нейното назоваване. Именно намерението за вникване зад привидностите на системата е една от общите червени нишки, които преминават през всички включени в изданието части. Поради запазилия се чак до края на 50-те години на XX век предимно аграрен характер на българското общество, съвсем естествено първият от текстовете е посветен на селячеството. Той е дело на Райна Гаврилова и проследява процесите на „опитомяване на селото“, включващи както поредица от социално-икономически мерки и техните демографски последици, така също и промяна на менталитетите. Подходът ѝ е социално-антропологически и цели да проследи тези промени през потреблението. Всъщност, ако трябва да бъдем по-точни, през измененията в характера на потреблението, разбираемо от Гаврилова не само като закупуване и разходване на предмети и услуги, а през системата от практики на придобиване, консумиране и осмисляне на материалните блага във всекидневието. На практика тя тръгва от там, откъдето приключва добре документираният и изследван процес на раздяла на българския селянин със земята в хода на колективизацията и включването му в т. нар. „кооперативно селско стопанство“. И съвсем логично поставя за размисъл въпроса за уместността на по-нататъшната употреба на генерализиращото и есенциализиращо понятие „селянин“. В хода на изследването си доказва, че всъщност новата социална система на практика продуцира нова социална група, която има някои общи черти с профила на селячеството от началото на XX век, но същевременно не е идентична с него. Формирането на тази нова категория авторката проследява през такива фундаментални практики, белязали и до ден-днешен паметта за това време, като „даването“, „краденето“, „колективното потребление“, както и през различните житейски стратегии за „оправяне на децата“. С този труд Гаврилова запълва важна и съществена празнина в познанието за българското село през разглеждания период.

Вторият текст от този раздел, посветен на работничеството, е дело на Даниел Вачков и е центриран около понятието „работно място“ при индустриалните работници в България. Изследването се опитва да излезе от добре познатия шаблон, чрез който се конструира образът на „класата – авангард“, и през описанията на начините на рекрутиране, условията на труд и реакциите при извънредни ситуации да достигне до по-значими обобщения относно същността на тази служеща за легитимиране на режима основна социална категория.

Накратко казано – авторът се е опитал през девиацията да изследва нормата и да достигне до истини, останали дълги десетилетия покрити от плътна пропагандна мъгла. Особено приносно и неизследвано до този момент е представянето на специфичната социална среда, обгръщаща работните и жилищните пространства, неизменна част от които представляват кражбите, разхищенията, злоупотребите и т. н. След монографията на Димитър Луджев за работничеството в преходния период към установяване на комунистическа диктатура в България, текстът на Вачков засяга периода на т. нар. „реален социализъм“ и представлява отлична изходна точка за създаването на голямо монографично изследване за релацията работници – комунистическа власт.

Третият текст от раздела е посветен на формирането и развитието на идеологическите конструкти и социални сценарии за старостта. Той е дело на Даниела Колева и е тема, по която тя работи отдавна. Авторката обръща внимание на това, че самото формулиране на понятието „старост“, само по себе си доста ситуативно, минава през конструиране на алтернативното понятие „младост“. Саморазбирането на режима на чисто семантично ниво първоначално се свързва с младостта, като обобщаваща метафора на „новия строй“; старостта бива конструирана като синоним на всичко „старо“, „гнило“ и „отживяло“. В процеса на самото стареене на режима и все по-видимо остаряване и на неговите ръководители, нагласите се променят. Това обективно налага и ре-концептуализиране на понятието за старост. Тези инфра-политики, ако използваме понятието на антрополога Джеймс Скот, най-ясно личат при новоконструираната социална прослойка на т. нар. „активни борци“ (против фашизма и капитализма) – ветераните от нелегалната комунистическа борба, чиято значимост за режима с течение на годините нараства обратно пропорционално на приноса им за неговото установяване. Изследването на Колева се основава на критичен и семантичен анализ на основни идеологически текстове и на публикации в партийния официоз „Работническо дело“ за дълъг период от време. Чрез тях тя установява, че тази трансформация е постепенен и продължителен процес, който преминава през различни фази. Първата от тях е свързана с лансирането на идеологемата за приемствеността между поколенията (в борбата, в труда, в строителството на „новото общество“ и пр.). Следващата е свързана с налагането в публичния дискурс на ясно изразен държавен патернализъм и морализаторство и последната – със самото

бюрократизиране на „старостта“ чрез пълното институционализиране на статуса на „активните борци“.

Вторият раздел на книгата е посветен на мястото на различните субгрупи в „новото общество“, някои от които са новообразувани в резултат на социалния инженеринг, а други биха могли да бъдат характеризирани като „традиционни“. Общото между тях е социалната плътност, придобита от тези групи благодарение на целенасочените усилия на властта за маргинализирането, преследването и изключването им. Особено отчетливо те се полагат по отношение на т. нар. „бивши хора“. Както е известно, с този термин комунистическият режим стигматизира представителите на додеветосептемврийския политически, стопански и културен елит. Оказва се обаче, че категорията постепенно става доста разтеглива и към нея започват да бъдат „налепвани“ и опозиционни земеделци, и социалдемократи, че дори и изпаднали в немилост комунисти, именно поради нежеланието им за „последователна борба срещу класовия враг“. На тази група е посветен текстът на Мартин Иванов. С него той запълва съществена празнина в историческата социология на комунизма в България, тъй като до този момент процесите на конструиране, стигматизиране и деградиране на групата не са били обект на самостоятелно изследване. Авторът построява тезите си на базата на огромен изворов материал и мемоарна литература. Част от тези заглавия звучат напълно непознато на българския читател и интегрирането им в текста му придава облик на своеобразен своден каталог на мемоарната литература, дело на вече бившите „бивши хора“ в годините на прехода. Въз основа на целия този материал Иванов се опитва да формулира собствена вертикална класификация на тази конструирана „отгоре“ субгрупа.

Твърде сходна на нея е и субгрупата на т. нар. „изменници на родината“, изследвана от Момчил Методиев. Както доказва авторът, тук отново става дума за външно конструирана и до голяма степен виртуална категория, чието обособяване като субгрупа става главно в документацията на бившата Държавна сигурност и чрез нейните репресивни мерки по отношение на бегълците през граница, както и на безуспешно опиталите се да избягат и техните семейства. Дотолкова, доколкото проблемът е добре проучен и документиран от изследователите на ГДР, работата препраща към редица съпоставки с източногерманския случай и богатата съвременна немска литература. Наред с това авторът ползва и немалко статистически данни, за да очертае динамиката на бягствата

в отделните десетилетия на комунистическото управление в България. Студията на Методиев обаче се опитва да отиде отвъд чистата статистика и да вникне в социалния профил на бегълците, да достигне до чисто човешките драми на тези хора и семействата им. До голяма степен тя се стреми да изгради и техен събирателен психологически профил. Последното е постигнато най-плътно по отношение на известните (и добре проучени) „изменници на родината“ като Иван-Асен Георгиев, Георги Марков, Владимир Костов.

За разлика от горните категории, третият текст в този раздел е посветен на две, може да се каже, вековно просъществували субгрупи – на хомосексуалните и на проститутките. Тя е дело на пишещия тези редове. Макар връзката между тях да е проблематична, такава все пак съществува и тя се основава на конструирането на представата за група през телесността и сексуалността. Както е добре известно, тяхното съществуване се възприема като своеобразна „срамна тайна“ за комунистическия режим и проблем, с който той действително не знае как да се справи. Това е причината и по отношение на двете категории да бъдат прилагани широка палитра от мерки – първоначално за изкореняването на проблема, а впоследствие – за скриването му. Към края му режимът почти се отказва да прави каквото и да е. Благодарение на политиките по отношение на тези две групи обаче, ефектът е към засилване на социалната им кохезия, към обособяването им като специфични субкултури със свои ядра и периферии.

Третият раздел на книгата е посветен на сложния интеракционизъм между режима и свободните професии. По-специално става дума за три от тях – архитектите, адвокатите и писателите. Първите две са разглеждани в сравнителна перспектива от Петя Славова, а третата е обект на самостоятелно изследване в текста на Пламен Дойнов. Съдбата на всяка една от трите професии, независимо от нейната собствена специфика и професионален етос, би могла да се разглежда като своеобразен *case study*, описващ как политическата система обхваща в механизмите си, преработва и в последна сметка структурно модифицира, лишавайки я именно от основната ѝ характеристика – нейната свободност. Подходът на Славова е социологически. Той се опитва да се откъсне, от една страна, от собствената история на самите професии и техните професионални обединения, а от друга – от вътрешните борби и антагонизми, в т. ч. и от опитите им за отграничаване от по-големите гилдии на инженерите и юристите. Стремешът ѝ е да стигне до онова, което според Ендрю Абът

е „сърцето на една професия“, скрито в нейните всекидневни практики. Оттук и обосноваването на проблема защо тези именно свободни професии представляват косвена заплаха за режима, стремящ се към тотален контрол върху всички структури на обществото. Разбира се, решението идва не с директната репресия (която през цялото време продължава да съществува като опция), а с различните стратегии за „прелъстяване“ на отделните архитекти и адвокати, а и на професиите като цяло.

Много сходен с това е и описваният от Пламен Дойнов казус с писателите. Авторът очертава четири фази на трансформацията, започваща отново с репресията и преминаваща през „приобщаване“, превъзпитание и преобразяване. В края се появява новият социален продукт – НРБ-писателят, загубил значителна част от характеристиките си на творец и придобил облика на държавен храненик. Отличен познавач на метода на социалистическия реализъм и на литературния процес в този период, Дойнов е интегрирал в студията си десетки примери на автори и произведения, свидетелстващи за сложните житейски компромиси и трансформации, които тези хора са били принудени да извършат или преживеят.

Последният раздел на изданието е посветен на различните стратегии на съпротива „отдолу“, включително и чрез света на вещите, и на интерпретацията на този проблем в науката. Той се състои от два текста. Първият е дело на Иван Еленков и е посветен на стратегиите на режима за моделиране на всекидневието на обикновения човек, включително и света на жилището и вещите, на видимото и невидимото. Има нещо радничковско в начина на конструирането на изложението и в стилистиката на автора. Вътрешните връзки между отделните части на текста стават ясни едва в края му, когато през историята на предприятието „Всестранни услуги“ той разкрива рамката на социалистическото потребление, на търговията в условията на икономика на дефицита, на различните страни на вещния свят на хората. Томът завършва с текста на Петя Кабакчиева, посветен на „съпротивляващият се човек“. Текстът успешно изпълнява функцията на теоретичен послеслов и обобщение на цялото съдържание на сборника. Той се връща към дебата между двете основни парадигми в разбирането за комунистическите режими – тоталитарната и ревизионистичната – и без да отрича основните им достойнства, се опитва да се позиционира в своеобразна трета позиция, бих я нарекъл постревизионистична. Авторката аргументирано отхвърля част от примерите, давани в някои превърнали се вече в класически изследвания на

комунистическото всекидневие, като ирелевантни към самото определение за всекидневна съпротива и изгражда своя собствена типология. Тя се основава на принципното разделение между корупция и криминални практики, от една страна, и форми на скрита съпротива, от друга.

„Преподреждането на обществото. Страници от социалната история на комунизма в България“ няма претенцията да замести все още ненаписаната цялостна и концептуална социална история на комунизма в България, но е важен подстъп към нея. В нея е заложена и амбицията а ла Бродел, ако може така да се изразим, за постигане на познание за мутациите в продължителността на краткото време на комунизма в България.

И накрая трябва да добавя още нещо: книгата се посвещава на 80-годишния юбилей на нашия уважаван учител и колега проф. Ивайло Знеполски. По стечение на обстоятелствата тя съвпадна и с петнадесетата годишнина на основания от него Институт за изследване на близкото минало и представлява четиридесет и петата издадена от Института книга. Може би няма друг български учен, който да бъде по-подходящ от него за подобно посвещение. С цялото си творчество на кинотеоретик, културолог, историк и философ, Ивайло Знеполски наложи интердисциплинарността и мултидисциплинарността като принципи в съвременните социални и хуманитарни изследвания и убедително доказва, че комбинирането на емпирията с огромна теоретична подготовка е успешната рецепта в съвременната наука. Това с особена сила се отнася до неговите изследвания върху българския комунизъм, които доведоха до смяна на изследователската парадигма². „За да се приближим към разкриването на мистерията, на мутацията-чудо – пише той в „Как се променят нещата“ – е необходима промяна на изследователската гледна точка, написването на една друга история на комунизма – история, видяна отвътре и отдолу, през преживяванията и съдбите на хората, реално живели при

² Знеполски, Ивайло. *Българският комунизъм. Социокултурни черти и властова траектория*, София: ИИБМ/Сиела, 2008; *Без следа? Лагерът в Белене 1949–1959* (2010); *Тоталитаризмите на XX век в сравнителна перспектива* – съст., София: ИИБМ/Сиела, 2011; *Как се променят нещата? От инцидента до Голямото събитие*, 1 и 2 т. София: ИИБМ/Сиела, 2016; *Историческото сравнение – методи и обекти. Към една сравнителна история на комунизма в Източна Европа* – съст., София: ИИБМ/Сиела; *Communism, Science and the University. Towards a Theory of Detotalitarianisation*, London: Routledge, 2020.

комунизма. Прочитането отдолу на историята на комунизма разкрива възможност не само да се разкрие съдбата на отделни индивиди, но се явява възможност за осветляване на колективни феномени, за свързване на историческия разказ със социологични обяснения.“ Струва ми се, че настоящият том представлява именно опит в очертаната от Знеполски насока и скромен подарък за неговия юбилей.

Михаил Груев